

ג. מאפייני מהדורתנו

מחיקתן. אך מי ידע לומר על כל הגהה והגהה איזו נעשתה מתוך ההשוואה ואיזו לא? איזו נעשתה על ידי הסופר בשעת ההשוואה ואיזו נוספה בשנים שלאחר מכן? ובמילה שאינה מוגהת, המתוקנת היא או שנעלמה מעיני המגיה?

לכן, גרסנו כגרסת כתב יד זה רק במקומות שבהם הגרסה מאושרת מכתבי יד מעולים ועדי נוסח מהימנים אחרים. וכשניכר היה שנוסחו משובח מנוסח כתבי היד האחרים, אף לא הערנו על הדבר. כך לא ציננו שינויי נוסח שאין בהם כדי שינוי משמעות.

מהדורתנו הושוותה באמצעות הגהת צוות מגיחים וכלים ממוחשבים עם נוסח כל המהדורות המדויקות הנזכרות לעיל באדיבות המהדירים. במקרים חשובים של ספק, אף טרחנו לברוק את הנוסח בכתבי יד תימניים עתיקים נוספים, שתצלומיהם נמצאים במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. באמצעות כל זאת עלה בידינו בסייעתא דשמיא לנכש טעויות סופר רבות שנפלו במהדורת קאפח.

במהדורה זו, השנייה, שבנו והשווינו את הנוסח במהדורת קאפח לנוסח שאר המהדורות באופן מקיף ומעמיק. אף עשינו עבודה יסודית על ידי צוות המגיחים להשוות ברקדוק את כל שינויי הנוסחאות. בכל מקום שמצאנו שנוסח מהדורת קאפח יחידאי, ביכרנו את הנוסח שברוב כתבי יד תימן המדויקים, פרט למקרים של ספק, שהערפנו בהם את נוסח מהדורת קאפח. בכל מקום שהנוסח המסופק יש בו משמעות להלכה, הערנו על הנוסח האחר. בשום מקום לא ראינו לסטות מן הנוסח העיקרי מתוך סברה, אם לא מצאנו כתב יד מהימן התומך בה.

בהכרעות הנוסח הסתייענו בנוסח המשנה בכתב יד קודשו של רבנו, שנוסחו עזר להכריע במקרים מסופקים. כמו כן, הסתייענו בתשובות הרמב"ם²⁵ ובעדויותיהם של ר' אברהם בנו ושל ר' יהושע הנגיד מצאצאיו, שהיה בידם הטופס המקורי של "משנה תורה" שנכתב על ידי הרמב"ם. אף השתמשנו בטיוטות של דפים מן החיבור בכתב יד קודשו של רבנו שנשתמרו בגניזת קהיר. אך שרידים אלה שימשו אותנו רק כתנא דמסייע לנוסח שבכתבי היד.

השתמשנו בפירוש המשנה גם בנושאי כתיב השרויים במחלוקת בין כתבי היד. כך נקטנו בכתבי 'סומא' באל"ף, כדרכו העקיבה של רבנו בפירוש המשנה; בכתבי 'חרס' בסמ"ך, ככרוב מופיעה של מילה זו שם; בכתבי 'אמתי', ולא 'אימת' (אך ניקדנו אָמְתִי בצירה באל"ף ולא בפתח כפי שניקד רבנו, כדרכנו בניקוד המבוארת להלן); וכן בכתבי 'אי זה' וגם 'אי זו' בשתי מילים, כנהוג בכתב יד רבנו כמעט בכל מקום.

במקומות אחרים לא איחדנו את הכתיב, כאשר אף רבנו לא תמיד נקט באחידות בכתב ידו, והשאירונו לו לצד זה את הצורות 'גומה' / 'גומא', 'שומא' / 'שומה', 'הנאה' / 'הניה' ועוד.

◆ נוסח ההלכות וחילופי הנוסח

נוסח היסוד מבוסס על מהדורת מו"ר הרב קאפח זצ"ל, שנערכה על פי כתבי היד התימניים שהיו ברשותו, מתוך הכרעה מלומדת ומבוססת בין כתבי היד. כבר יצא בעולם כולו טיבם וטבעם המעולה של כתבי יד תימן, וכפי שכתבו עורכי הנוסחאות במהדורת פרנקל בראש "ילקוט שינויי הנוסחאות":

על טיבם של המקורות ראינו להעיר בקצרה: ספרי תימן בני סמכא הם יותר מכולם. מפורסמת הצטיינותם של בני תימן מכל שבטי ישראל בדרייקנותם ובהקפדתם הנפלאה לא לשנות מן המקובל. וידוע שהיו ספרי רבנו עיקר לימודם במשך כל הדורות. מתוך ספריהם מוכח שלא העיזו מעתיקיהם לשנות כלום ממה שהיה לפנייהם. גם ניכר שהיו הסופרים בני תורה יותר מחבריהם בשאר ארצות הגולה, שבהם היו רוב הסופרים פועלים שכירים ולא למדנים. וכל הרוצה לדון בענייני דקדוק לשונו של רבנו ראוי לו לתפוס עיקר את נוסח תימן כפי שימצאנו במדור שינויי נוסחאות.²⁴

לכך יש להוסיף שבני תימן פסקו על פי הרמב"ם בכל דבר, למעט חריגים שנערך: ספרים. ובכלל, קשריהם של בני תימן עם הרמב"ם וקשריו עמהם אינם זקוקים להוכחה. נוסח הרמב"ם שימש להם הלכה למעשה מסורת קבלה חיה ושוקקת, והרי "הקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה, ובהן ראוי להתלות" (הלכות שמיטה ויובל י, ה). גם סדר התפילה של הרמב"ם (בסוף ספר אהבה) מגלה זהות כמעט מושלמת בהשוואה לנוסח התפילה התימני העתיק.

בדור האחרון נעשו בירורים חשובים רבים בדרכי הכרעת הנוסחאות של החיבור על ידי עורכי המהדורות המדויקות, תלמידי חכמים ומלומדים. בניסיון לשכלל את הנוסח עד מקום שידנו מגעת, השווינו את נוסח היסוד לנוסח מהדורות מדויקות אלו. במקומות שהמהדירים חלוקים ביניהם בדבר הנוסח המתוקן, רשמנו בשולי ההלכה את הנוסח האחר בלי להכריע ביניהם, והלומד יבחר את הנוסח שהוא מעדיף. השתדלנו בדרך זו לכלול את עבודת המהדורות השונות ואת דרכי הכרעותיהן בין כתבי היד ולהניח לפני הלומדים דבר שלם שאינו שנוי במחלוקת.

לפנינו עמד גם תצלומו של כתב יד אוקספורד 577 (הונטינגטון 80) - כתב יד עתיק ומשובח המחזיק את הספרים המדע ואהבה שאושר על ידי רבנו בסוף ספר אהבה, לפני סדר התפילה, בכתב ידו: "הוגה מספרי, אני משה רבי מימון זצ"ל". כתב היד הועתק כנראה מכלי שני או שלישי, ועל כן לא היה באיכות טובה, ולאחר מכן הוגה מספרו של הרמב"ם והושבח נוסחו. מכל מקום ודאי שאינו כ"ספר העזרה" ואינו נקי משגיאות. ואולם מעלתו העיקרית היא בהגהות שנעשו בו, ברובן על ידי העברת קו מעל המילים או על גביהן לצורך

ביותר, ומסתבר שלא שינו כלום מחלוקת ההלכות שעשה רבנו²⁵.

הרמב"ם לא מספר את הלכותיו. מספור ההלכות הנרחב בא עם הדפוסים הראשונים. במהדורה זו לא ראינו עניין למספר את ההלכות שבכתבי היד, לא רק משום שאין חלוקה מוסכמת ואחידה ביניהם בעניין זה, אלא בעיקר משום שהמספור הכפול (הדפוס וכתבי היד) מבלבל מאוד, ומשום שמחברי הספרים לא הפנו לדברי רבנו על פי חלוקת ההלכות שבכתבי היד. כל תחילת הלכה כפי שיצאה מתחת יד הרמב"ם סומנה במהדורתנו כתחילת פסקה, כאמור, ובלא מספור. מספור ההלכות נעשה על פי דפוס ורשא-וילנא הנפוץ, שכבר קנה לו חזקה בהפניות מכל הספרות התורנית. הלומד יכול להתרשם בעצמו מן החלוקה המקורית והטובה של ההלכות ומן העיוות שנגרם בשל החלוקה המשובשת שבדפוסים²⁶. רק את ההלכות בנספחים (ההקדמה, נוסח ההגדה וסדר התפילה), שלא סומנו באותיות בדפוסים, מספרנו על פי החלוקה בכתבי היד.

◆ סימון חילופי הנוסח

* (כוכבית) בתוך נוסח הפנים מציינת חילוף נוסח בשוליים.

ואלה הם הקיצורים המשמשים בחילופי הנוסח:

א' - כ"י אוקספורד. כתב היד לספרי המדע ואהבה המתואר לעיל, שרבנו חתם עליו שהוגה מספרו. משום כך, ייחסנו חשיבות רבה להגהות שבו ושילבנו את רובן המכריע במהדורתנו.

ד' - דפוס ורשא-וילנא.

י' - מהדורת "יד פשוטה" של הרב רבינוביץ'.

מ' - מהדורת מכון ממרא.

ק' - מהדורת הרב קאפח (נוסח הפנים וההערות).

ש' - מהדורת "רמב"ם מדויק" של הרב שילת.

כאשר צוין באופן כללי "בכמה כ"י" וכיוצא בזה, הכוונה היא שאלו אינם מופיעים אף באחת מן המהדורות דלעיל, ולרוב הבאנום מהערות הרב קאפח.

קיצורים נוספים:

פה"מ - פירוש המשנה בכתב יד רבנו.

ש"ת - תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו. אם התשובה היא מחטיבת התשובות של חכמי לונלי, שערער עליה הרב קאפח, הדבר צוין על ידנו בפירושו.

ראב"ם - שו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם, שהיה בידינו ספרו המקורי של אביו בכתב ידו.

ר"י הנגיד - שו"ת ר' יהושע הנגיד, מצאצאי הרמב"ם, שאף בידינו היה ספרו המקורי של רבנו.

מ"מ - "מגיד משנה" לר' וידאל מטולושא.

כס"מ - "כסף משנה" למרן ר' יוסף קארו.

ראוי לציין כי במקומות שבהם מופיע מספור בכתבי היד, כגון במניין המצוות, מופיע בכתבי היד המספר השישה עשר תמיד בצורה "יו", ולא "טז" כמקובל בימינו. בעניין זה נשארנו נאמנים לכתבי היד. לעומת זאת, במספור ההלכות, שיסודו בדפוסים, נקטנו "טז" כמקובל שם.

לא טרחנו לפרט את כל חילופי הנוסח וסיבות הכרעותינו, שהרי דבר זה מן הנמנע הוא במהדורה מעין זו. סוף סוף הלוא יכול הלומד למצוא את הנוסחאות השונות במהדורות האחרות ולעקוב בעצמו אחר הליכתנו בדרך ההכרעה המתוארת לעיל. ראוי לציין כי על אף ההבדלים בין הנוסח שהתקבל במהדורתנו לנוסח מהדורות הרב קאפח, השינויים שיש בהם הבדל הלכתי מועטים הם יחסית. על ההבדלים הללו הערנו בחילופי הנוסח.

לאמתם של דברים, משעה שאדם משתמש במהדורות המבוססות על כתבי יד משובחים, מספר חילופי הנוסח המשמעותיים, שאינם ענייני ניסוח אלא הכרע הלכתי שונה, אינו רב יחסית.

כאמור, השתדלנו לציין רק חילופי נוסח משמעותיים. מובן שלא כללנו חילופים בין מ"ם סופית לנו"ן סופית, ולא טרחנו לברוק אותם אלא במקום שיש לדבר משמעות. אך גם כשיש שינוי בולט יותר, ויתרנו על הערת חילוף נוסח אם אין בחילוף הנוסח משמעות ללומד הפשוט²⁶. נקטנו מדיניות זו מתוך ניסיונו להיות מכוונים אל המטרה שלשמה נערכה מהדורה זו; בידענו שכל חילוף נוסח מסיט את תשומת הלב, שאלנו את עצמנו אם הערת הנוסח מוצדקת²⁷. אנו מקווים שעלה הדבר בידנו ושהיטבנו לעשות, שכן בסופו של דבר, לשון הרמב"ם המדויקת תופסת במהדורתנו את עיקר הדף, וחילופי הנוסח טפלים לה²⁸.

במלאכת ההכנה של מהדורה זו, סייע בידי תלמיד חכמים, ר' הלל גרשוני יצ"ו. עינו החדה, טוב דעתו, ניסיונו הרב ויגיעתו, יחד עם עזרתם של אברכים מיישיבת "תורת החיים" ביד בנימין, הביאו לנוסח מתוקן ומהודר ביותר.

◆ חלוקת ההלכות

הרמב"ם חילק את ההלכות ליחידות קצרות, "כדי שיהיו סדורים על פה" (הקדמה, מ). סימן של סגול הפוך ולאחריו רווח הבדיל בין הלכה לחברתה. ואולם החלוקה שבכתבי היד של החיבור נשתבשה בידי מדפיסי החיבור, ובמהדורת הדפוס הנפוצה ביותר, דפוס ורשא-וילנא, מצינו מאות רבות של הלכות שאינן מתאימות לחלוקה שבכתבי היד, אם משום שכמה הלכות בכתבי היד אוחדו בדפוסים להלכה אחת אם להיפך. לכן החלטנו להחזיר עטרה ליושנה באופן בולט וברור, ולהביא את תחילתן של ההלכות שבכתבי היד בשורה חדשה ולהניח רווח מוגדל בין הפסקאות. הדבר נעשה על פי מהדורת קאפח ושאר המהדורות, ועל פי מהדורת פרנקל, שחלוקת ההלכות שבה מבוססת, כעדות עורכיה, על "כתבי יד של ספרי הרמב"ם שבאו מתימן, הידועים כמדויקים ומוסמכים

◆ הפיסוק

מטרת המהדורה לשמש בכל בית בישראל כספר השווה לכל נפש. משום כך נעשה מאמץ אדירים בניקוד הספר ובפיסוקו, בניצוחו של ד"ר יחיאל קארה הי"ו, חוקר בכיר באקדמיה ללשון העברית, גברא רבא הבקי באוצרות הלשון ובגראסאותיה העתיקות.

אף שהרמב"ם לא פיסק את חיבורו, פיסקנו את הטקסט למען ירוץ הקורא בו. במקומות שמשמעות ההלכה אינה מוכרעת, והפיסוק עשוי להביא למחלוקת בהבנת ההלכה, נמנענו מלפסק.³⁰ כמו כן, כדי להקל על הלומד, פתחנו את ראשי התיבות שבכתבי היד.

ואלה כללי הפיסוק העיקריים: קו מפריד בא בדרך כלל לפני פסק ההלכה, כגון: "כל השומע ברכת השם - חייב לקרוע" (הלכות עבודה זרה ב.ב.). ואם המקרה מתחלק לשני חלקים או יותר, באות נקודתיים בפתחת ההלכה, נקודה-פסיק בין החלקים וקו מפריד לפני כל פסק, כגון: "היה לפניו עשיית מצוה ותלמוד תורה: אם אפשר למצוה להיעשות על ידי אחרים - לא יפסיק תלמודו; ואם לאו - יעשה המצוה ויחזור לתורתו" (הלכות תלמוד תורה ד.ד.). במובאות מדויקות מן המקרא ומן התפילה, באים גרשיים לפנין ולאחריהן, כמקובל. בשאר ציטוטים בא גרש אחד לפנייהם ולאחריהם,³¹ כגון: "ושואלין את הגדול שבעדים ואומרין לו 'אמור מה שמעתי בפירוש', והוא אומר..." (הלכות עבודה זרה ב.ב.). כך סומנו גם שמות וכינויים בדרך זו, כגון: "הגדול בחכמה שבכולן - מושיבין אותו ראש עליהן, והוא ראש הישיבה", והוא שקורין אותו חכמים 'נשיא' בכל מקום..." (הלכות סנהדרין א.ה.).

תיבת "של" נדפסה במהדורתנו חבורה לתיבה שלאחריה, כמנהג בכתבי היד ובמסורות המדויקות של לשון חז"ל; כגון "תלמידו של משה רבנו" = תלמידו של משה רבנו; "חבית שליין" = חבית של יין (בצורה זו יש משמעות גדולה לניקוד הלמ"ד, להבחין אם כלולה בה ה"א היידוע; כגון: "שלשבת" = של שבת, "שלשבת" = "של השבת"). נוכחנו לדעת כי ההרגל בקריאת "של" חבורה למילה שלאחריה נקנה בזמן קצר, ויש בכך כדי להביא את הלומד לשימת לב ללשון חכמים, לסגנונה המיוחד ולמשמעותה השונה לעתים מלשון ימינו.

◆ הניקוד

אלפי שעות שוקעו בניקוד הספר, להאירו ולהחיותו, בידענו, כעדותם של חכמים, כי אלו "שהקפידו על לשונם - נתקיימה תורתם בידם". מסורות ישראל והגיית עדות ישראל עמדו לפנינו, כמו גם הגייתם בלשון המקובלת כיום. פעמים רבות קשה לציין צורות הגייה שונות כשגיאות, כעילגות לשון או כמסורות מפוקפקות, משום שהן עשויות לשקף פנים רבות וגוני לשון.³² עד שהאדם בא להכריע ביניהן, הוא כורע תחתיהן, מהלך על חבל דק ואינו נקי מן הספקות לעולם. לעתים אף לאחר הכרעה מטפחת על פניו המחשבה 'כי אינך יודע אי זה יכשר הזה או זה, ואם שניהם כאחד טובים'.

אין בידנו ספר "משנה תורה" מנוקד שיצא מתחת ידי הרמב"ם בכתב ידו. ואולם כאמור לעיל, בחסדי ה' עלינו נתגלה בדורות האחרונים טופס מקורי של פירוש המשנה (כולל נוסח המשנה) בכתב ידו של הרמב"ם לרוב סדרי המשנה, שניצול מפגעי הזמן והזדים באורח נס. ואף שכתב היד אינו מנוקד במלואו, אלא זעיר שם זעיר שם (בעיקר מילים שהגיייתן מיוחדת), יש בו תרומה לא מעטה להכרת מסורת הלשון שהילכה בימי הרמב"ם.³³

מתחילה חשבנו לנקד את מהדורתנו ברוח הניקוד שבכתב היד של פירוש המשנה, אלא שנמנענו לבסוף מלעשות כן, מפני שאין בניקודן של המילים המועטות אשר נוקדו בכתב יד זה כדי ללמדנו על מסורת הלשון שהיתה כפי הרמב"ם במלואה. זאת ועוד, מילים מסוימות נוקדו בכתב היד פעם כן ופעם כך. מעבר לכל זאת, כיוון שמטרתנו הראשית להקל על הלומד, חששנו שהליכה במסורת קריאתו של הרמב"ם תיצור לעתים זרות העלולה להכביד על הלימוד הקל בספר. לכן, החלטנו שניקוד החיבור יהיה בעיקרו כדרך המקובלת בימינו למען ירוץ הקורא בו.

בהתאם להחלטה זו, נמנענו מלנקד מילים על פי מסורת ספרד, אם אין מסורת זו רווחת בימינו, אף שפעמים היא מתועדת במשנה או בפירוש המשנה של רבנו. דרך משל: ניקדנו 'שָׁמָא' ולא 'שְׁמָא', 'רַבִּי' ולא 'רָבִי' ועוד. יחד עם זאת, נקטנו במסורת ספרד אם היא מקובלת בימינו בקרב לומדי ספרות חז"ל. ולכן ניקדנו 'שְׁמָרָה' (ולא 'שְׁמָרָה' שברוב המילונים), משום שצורת קריאה מסורתית זו היא הרווחת גם בימינו. אמנם נסתייענו בניקוד שבכתב היד כדי לנקד מילים נדירות שאינן משמשות בימינו או שאין להן מסורת ניקוד אחידה במקורותינו, והעדפנו לנקדן כבנוסח המשנה, כגון המילה 'פְּרָדָה' (הלכות עבודה זרה ז.ז.), אחד מחלקי גול האורגים.

הכתיב והניקוד פעמים היו רעים זה לזה ופעמים רעים. אם יש בכתיב שבכתבי היד של החיבור כדי להעיד על מסורת הקריאה של התיבה, ניקדנו על פיו, בהשמטת אימות הקריאה המיוותרות. כך ניקדנו 'שְׁבַע' (הלכות יסודי התורה י.ו.), בגלל הכתיב המלא 'שובע', וכן 'יְכַלֵּס' (הלכות דעות א.א.), עקב הכתיב 'יכעוס'.

לעומת זאת, אם הכתיב שבכתבי היד יכול לסבול ניקוד שונה מזה שהוא מרמז אליו, השארנו את הכתיב המקורי, אך ניקדנו על פי עקרונות המהדורה שתיארנו לעיל. דרך משל, שימרנו את הכתיב 'אנדרגינס' בכתיב היד (בנוסח המשנה של רבנו (ביכורים א.ה. ועוד) מנוקד 'אנדרגִינס'), אך ניקדנו 'אַנְדְרָגִינֵס'. כך גם לגבי המילה 'אסטס' (בנוסח המשנה של רבנו (כלאים ב.ה. ועוד) מנוקד 'אַסְטֵס'), אך אנו ניקדנו 'אַסְטֵס'. דוגמה לשיטה זו ניתן לראות גם בניקוד המילה 'נזאי' (הקדמה, מצוות לא תעשה ד. ועוד). מילה זו באה בכתב היד של פירוש המשנה, הן בנוסח המשנה הן בפירוש, בכתיב באל"ף ובחיריק תחתיה: 'נזאי' (תעניות ד.ו. ועוד). ומאחר שהרמב"ם כותב אותה בכתיב זה בדרך הקבע, החלטנו לקיים את הכתיב, אך לנקדה 'נזאי', כמקובל בפי רובם המכריע של הקוראים בימינו. כך גם המילה 'טמאות' שכנראה הרמב"ם קראה טְמָאוֹת, ואנו ניקדנו, לפי דרכנו, טְמָאוֹת.

חלוקים בעניין זה - אנו מפנים למקור שנראה לנו שהתכוון לו הרמב"ם, ואנו מוסרים מודעה כי אין בציונינו כדי לפסוק הלכה, והם מראי מקומות בעלמא שנועדו להקל על הלומד.

◆ האיורים

האיורים במהדורה זו צוירו מחדש מעשה אומן על פי מהדורת קאפח. כשהדבר אפשרי, כגון בציוור המנורה, המזבח או ההיכל, הקדנו על היחס בין חלקי האיור לפי קנה מידה. קטעי כתיבת הסת"ם ב"ספר אהבה" נכתבו מחדש על פי מסורת תימן, כגון כתיבת הפ"א הלפופה בשירת הים.

◆ המפתחות

מהדורה זו כוללת את המפתחות הבאים:

- ◆ **שני מפתחות לספרי הרמב"ם ולחטיבות ההלכות** - כסדרן ובסדר הא"ב. המפתחות מובאים בצדיה הפנימיים של הכריכה, ומספקים התמצאות קלה בין י"ד הספרים וחטיבות ההלכות. בכריכה האחורית נמצא גם מפתח האיורים.
- ◆ **מפתח תרי"ג מצוות**. בתיאור מבנה הספר שבהקדמה (עמ' 23-32), הובא בכל מצוה מקורה במניין המצוות הקצר (עמ' 6-22). בכך מספק המפתח גם התמצאות והשוואה בין "ספר המצוות" של הרמב"ם לבין פירוטן בספר "משנה תורה".
- ◆ **מפתח נושאי הפרקים לפי סדר ההלכות**. מפתח זה נועד לתת לקורא מבט כללי ומפרט את העניין הנידון בקבוצת פרקים או עניין הנידון בפרק אחד. מטרת מפתח זה לחשוף מעט את מבנה הנושאים הנידונים בכל חטיבת הלכות.
- ◆ **מפתח נושאי הפרקים לפי סדר א"ב**. מפתח זה כולל מספר מצומצם של ערכים ראשיים והפניות לריכוז ההלכות שהם נידונים בהן. הפניות אלו נחוצות בייחוד כשנושאים שלמים נידונים במקומות שאינם צפויים במבט ראשון, כגון נושאי גיור הנידונים בהלכות איסורי ביאה, כיבוד הורים בהלכות ממרים ועוד.
- ◆ **מפתח מידות ומשקלות**. במפתח זה מובאים עקרונות המדידה ופרטי המידות: מידות אורך שטח ונפח, מידות שקילה וכספים ומידות זמן.

◆ קריאה ובקשה

עשינו כל מאמץ לנפות את המהדורה ממשוגות ומשיבושים, אך אין אנו מתברכים בלבבנו לומר שלא נפלו טעויות בעבודתנו. על כגון זה ביקש נעים זמירות ישראל: "שגיאות מי יבין, מנסתרות נקני" (תהלים יט, א). וכדרכם של מעתיקים קדמונים, נחתום גם אנו את דברינו בקריאה אליכם: אחינו הקוראים, במטותא מנייכו, אם נקרתה לפניכם טעות כלשהי, בדקוה היטב-היטב (פעמים רבות אין זו טעות כלל) והסכו את

בדרך דומה נהגנו בצורות הריבוי של השמות המסתיימים בסופית "-ות", כשניקדנו את הסופית "יִת", כגון 'גְּלִיִּית' (הלכות תלמוד תורה ה, יד), אף שבפירוש המשנה הסופית מנוקדת בדרך הקבע "יִת", כגון 'אֲמִנִיִּית' (ביכורים ג, א) או 'טְעִיִּית' (נויר ה, א), ואף על פי שמסורת זו מקוימת בפי רבים עד ימינו אלה.

יחד עם זאת, ברי שקיימנו צורות אופייניות למסורות קדומות המשתקפות בכתב היד, כגון 'קְרִיִּית שְׁמַע' [=קריאת שמע] או 'דִּרְךְ רַמְיִית' [=רמאות] (הלכות דעות ז, ד).

דרך האמצע שנקטנו בניקוד המהדורה - מצד אחד שמירה במידת האפשר על הכתיב המיוחד שיצא מתחת ידי הרמב"ם, ומצד שני אימוץ שיטת ניקוד שלא תהא מוזרה בעיני הקורא בן ימינו - נגזרת מייעודו של החיבור ומאיכות דיוקו, ויש בה, כך אנו סבורים ומקווים, לעודד את הלימוד בחיבור זה בפרט ובחיבורי הרמב"ם בכלל מבלי לפגום במסורת העתיקה.

◆ הפסוקים

הפסוקים נוקדו על פי מסורת תימן ומסורת כתר ארם-צובה.

קרי וכתבי: מילים מן המקרא שיש להן מסורת קרי שונה מן הכתיב, באות כפי שנהג רבנו, כקריאתן במקרא ולא ככתיבתן.

דילוג במובאות מן המקרא: כל מקום שכתוב בכתבי היד "וגו'" או "וכו'", המרנו את הקיצור בשלוש נקודות. ואם הדילוג אינו מצוין בכתבי היד, רשמנו במקומו שלוש נקודות בתוך סוגריים מרובעים: [...].

כתיב שם הוי"ה: בכתבי יד בא שם ה' בשלושה יו"דין "ייה"³⁴, כשפעמים היו"ד האמצעית או השלישית מוגבהת מחברותיה. על מנת לשמר כתיב זה, אך יחד עם זאת לא לסרב את עין הלומד, הסתפקנו בשתי יו"דין.

ציוני המקורות: כל מופעי הפסוקים במקרא סומנו מחדש (כפי שכבר קדמונו בשאר המהדורות). הרמב"ם ציטט כ-4000 מופעי פסוקים בעל-פה מזיכרונו המופלא, ועל כן לפעמים נפלו בהם שינויים קלים מן המסורה.³⁵ במקרים אלו השארנו את נוסח רבנו המקורי, והערנו על נוסח הפסוק בסוגריים של ההפניה, כגון: "לא תסור מכל הדבר" (דברים יז, יא; ושם: מן הדבר). וכשהשוני הוא באות אחת בלבד, השלמנו את האות בסוגריים מרובעים (לציון אות שנמצאת בפסוק ולא בדברי רבנו) או עגולים (לציון אות שרבנו כתבה אך אינה בפסוק). וכשצירף רבנו פסוקים ממקומות אחדים, כתבנו את מקורות הפסוקים בהקדמת הלשון "בשילוב", כגון: "ונתן את הכסף וקם לו" (בשילוב: ויקרא כז, כג; כז, יח-יט).

וכאן יש לציין כי כשיש הבדלים בין כתבי היד של החיבור בציוטט פסוקים, העדפנו את הנוסח המתאים למסורה.

◆ הפניות "כמו שביארנו"

הרמב"ם מרבה בהפניות ממקום אחד למקום אחר בחיבורו באמצעות הביטויים 'כמו שביארנו' או 'כמו שיתבאר' וכדומה. כדי להקל על הלומד, הוספנו מראי מקומות להפניות אלה. במקומות שיש ספק לאן הפנה הרמב"ם או שמפרשי הרמב"ם

אשר יעיין בספר זה, ומצא בו דבר בלתי נכון שיתקנו, או מלה מסופקת שיפרשנה על הצד הטוב. ואל ימנענו מכך, שאין הספר שלו, או שאני כבר קדמתי לבאר מה שלא נתבאר לו. כי החכמים חסים על החכמה, ויש להם חמלה עליה כחמלת הקרובים, כמו שנאמר: 'אמור לחכמה אחותי את'. אם כי גם הסכלים יש שהם חסים על סכלותם ואינם עוזבים אותה...". עיינו שם בדבריו הנפלאים.

תשומת לבנו לדבר, ככתוב: "הרימו מכשול מדרך עמי" (ישעיה נ"ד). אנו נודיע מיד על תיקונה בע"ה באתר האינטרנט שלנו ונתקנה בעזר האל ברוך הוא במהדורה הבאה. ואל תדינונו לכף חובה אלא לכף זכות, שהרי כשם שאי אפשר לבר בלא תבן, כך אי אפשר לספר בלא שגיאות. וכבר הקדימנו בבקשה דומה רס"ג בהקדמתו לספר "הנבחר באמונות ובדעות" (מהדורת קאפח, עמ' 1): "והנני משיב ב'ה' יוצר הכל כל חכם

בצאתנו מן הקודש נשא תפילה: יהי רצון שמהדורה זו תילמד ותתקבל על דעת דורשי תורת ה' ומבקשי ידיעת שמו.

שלמי תודה

רבינוביץ' שליט"א ולעוזרו הנאמן הרב ברוך ברנר שליט"א, על אדיבותם הרבה ועל המאמצים הרבים בהשגת עותקים ממוחשבים של נוסח מהדורתם ובמסירתם לי לצורך ההשוואה. תודה לרב יצחק שילת שליט"א על עצותיו המועילות ועל מסירת עותק מספריו בטרם יצאו לאור. תודה נאמנה לרב שלמה בן אברהם שליט"א מ"מכון ממרא", על שסייע לי רבות מניסיונו הרב. כאן מקום להביע הערכה למפעל שימור אוצרות הרוח של עמנו, ל"מכון לתצלומי כתבי יד עבריים" שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. עוד אודה לד"ר יצחק הילמן, למר אלחנן אופנהיים ולמר ישראל והב, על ניקוד הגרסה הראשונה של חלקים מהמהדורה. ואסיים בשבח אכסניה של תורה, ישיבת "אור וישועה", בראשות מו"ר הרב אליהו רחמים זייני שליט"א, שנטלה על עצמה להפיץ את משנת הרמב"ם, ובייחוד למר יצחק וייספיש הי"ו על סיועו בהפקת הספר.

ואחרונים חביבים, בני ביתי. יברך ה' את נוות ביתי, ישמרה הצור, שליוותה את עבודתי במפעל זה, ואת ילדינו. יהי רצון שנהיה אנחנו וצאצאינו כולנו אוהבי ה' ולומדי תורתו לשמה.

שעה שנכתבת הקדמה זו, בחסדי ה' אין שעבוד מלכויות עלינו, ועם זאת "עבר קציר כלה קיץ, ואנחנו לא נושענו" (ירמיהו ח, ט), ואין איש יודע איזה הדרך יגיה ה' אור לעמו, וכמה טלטולי רועים חסרי דעה והשכל נעבור. בין כך ובין כך, עם ישראל - חזון גדול לו, והרי "נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם, כי לא אדם הוא להינחם" (שמואל א טו, כט). אוהבי ה' באמת, חזקו ואמצו, ואל ירפו ידיכם, כי יש שכר לפועלכם. קראו ה' באמת, כי מהרה בימינו הוא לבדו ימלוך עלינו, ויריס קרן כנסת ישראל עגומת הנפש (ראה סדר התפילה, נו) לצעוד אל מימוש יעדיה הגדולים המקיפים והנצחיים, המכונסים כולם בספר זה, "משנה תורה". קראוהו, למדוהו ולמדוהו. נערו חצניכם, ולכו הנהיגו בכוחכם הגדול, והמקום ברוך הוא יזריח אור על עולמו.

י"מ

חיפה תשס"ח

בראשית דבריי, אודה לאל עליון, אלהינו ואלהי אבותינו, שהגיענו לזמן הזה. מעת שעמדתי על דעתי, היה לי רבנו משה בן מימון למורה דרך. רבותיי, הרב יוסף קאפח זצ"ל ויבלחט"א הרב אליהו זייני שליט"א, האירו את עיני ולימדוני לדעת לחיות: לחיות בדעת, דעת ה', אהבתו והכרתו. מכוחה של הכרה זו, נובעת מהדורה זו מבית היוצר של **מפעל משנה תורה** אשר שם לו למטרה להגיש לקהל הרחב את מפעלו של הרמב"ם במדויק. כן יעזרונו ה' להמשיך במפעל הביאור.

מהדורה זו לא הייתה יוצאת מן הכוח אל הפועל בלא עזרתם של רבים שסייעו בידי, לכבוד הבורא יתעלה ולכבוד רבנו בלבד, שלא על מנת לקבל פרס. חובה נעימה היא לי להזכירם ולפרט שבחם, כאמור: "לכו חזו מפעלות יי" (תהלים מו, ט).

יקרים שבהם הם ר' הלל גרשוני יצ"ו, תלמיד חכמים משיבת "תורת החיים", שעמל על דיוק הנוסח, השוואתו וניפויו בחריצות אין קץ, וד"ר יחיאל קארה יצ"ו, מנהל המדור לספרות הגאונים במילון ההיסטורי, ההולך ונעשה באקדמיה ללשון העברית, שנתאמץ בדבקות וטוב דעת להשיב את המהדורה בעריכתה ובניקודה. בלעדיהם ספק אם הייתה יוצאת מהדורה זו לאור.

במהדורה הראשונה נתנו מכוחם תלמידי ישיבת "אור וישועה" בחיפה, ובמהדורה זו עמסו אתם בעיקר תלמידי ישיבת "תורת החיים" ביד בנימין בראשות הרב שמואל טל שליט"א, ובייחוד: אופיר שעבין, יוסף רוניק, דביר ומתתיה טל, אריאל הורוביץ ומשה לב טוב - הי"ו. עוד סייע רבות בעריכת המהדורה יעקב עציון הי"ו. כל אלו, ועוד עשרות אנשים רבים וטובים, ליוו את ההדרת החיבור, עריכתו והגהתו בלא לאות מתחילה ועד סוף, ועמלו יחד אתי בהובלת מפעל זה ובמלאכה מייגעת זו בהתנדבות מלאה ורוח ה' מפעמתם. תהא משכורתם שלמה מעם ה' אלהי ישראל, ברכת התורה תאיר את נתיבותיהם, וזכות הנשר הגדול תהא חופפת עליהם ועל בתיהם.

תודה מלאה ל"מכון משה" ולעומד בראשו, הרב רצון ערוסי שליט"א, על שהתירו לי באדיבותם להשתמש בנוסח מהדורת הרב יוסף קאפח שהוציאו לאור. תודה חמה לרב נחום אליעזר

הערות

14. בסיום מורה הנבוכים מצטט רבנו את הפוסקים בירמיהו (ט,כב-כג) "כֹּה אָמַר ה', אֵל יִתְהַלֵּל חֶכֶם בְּחֻמָּתוֹ, וְאֵל יִתְהַלֵּל הַגְּבוּר בְּגִבּוֹרָתוֹ, אֵל יִתְהַלֵּל עֲשִׂיר בְּעֲשָׂרוֹ. כִּי אִם בְּזֹאת יִתְהַלֵּל הַמִּתְהַלֵּל הַשָּׁפֵל יִדְעֵ אוֹתִי, כִּי אֲנִי ה', עֲשֵׂה חֶסֶד מִשְׁפָּט וְצִדְקָה בְּאֶרֶץ, כִּי בְּאֵלֶּה תִפְצְתִי נְאֻם ה'". ומפרשם: "רוצה לומר מטרתי שיהא מכם חסד וצדקה ומשפט בארץ, שהמטרה להירמות בהן ושיהיו אלה הליכותי. נמצא כי התכלית אשר הזכיר בפסוק זה, היא שהוא באר כי שלמות האדם אשר בה יתפאר באמת היא, מי שהגיע להשגתו יתעלה כפי יכולתו, וידע השגתו על כראוי בהמצאתם והנהגתם היאך היא, והיו הליכות אותו האדם אחר אותה ההשגה, מתכוון בהן תמיד, חסד צדקה ומשפט להתרמות במעשיו יתעלה...".
15. ראה דבריו הנפלאים של הרב קאפח בהקדמתו למורה הנבוכים ובהערות על מו"צ (א,עא הערה 10) והבן לאשורם את דברי הרמב"ם על לימוד התלמוד ברחבי אגרותיו.
16. אגרות הרמב"ם (מהדורת קאפח עמ' קלה-קלו). עיין שם והרווה צימאונך.
17. ספר התורה שהיה במקדש, שעל פיו הוגהו כל ספרי התורה.
18. ראה תלמוד בבלי (כתובות פו,ב; חולין קב,ב), ובאופן ברור יותר: דברי התוספתא (מכות ג,י) והירושלמי (נויר ד,ו).
19. ראה הערכתו של הרמב"ם לביור נוסחאות מדויקות וטרחתו בעניין זה ברחבי "משנה תורה" [מלבד ציון נוסחאות לא מוכרעות, כגון בהלכות שביתת יום טוב (ג,יג)]: א. הלכות אישות (יא,י): "יש גאונים שהורו... ואין דרך התלמוד מראה דבר זה, וטעות היתה בנוסחאות שלהם. וכבר בדקתי על ספרים רבים וקדמונים, ומצאתי שהדבר כמו שאמרנו, שאין לבוגרת אלא טענת דמים בלבד". ב. הלכות גירושין (ט,א): "ורבותי הורו בגט זה בדבר שאינו נראה, מפני שיבוש שהיה בנוסחאות שלהן". ג. הדוגמה הברורה ביותר בהלכות מלוה ולוה (טו,ג): "יש נוסחאות מן התלמוד שכתוב בהן... וטעות סופרים היא, ולפיכך טעו המורים על פי אותן הספרים. וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות ומצאתי בהן שהוא נאמן. והגיע לירי במצרים מקצת תלמוד ישן כתוב על הגוילים, כמו שהיו כותבין קודם לזמן זה בקרוב מחמש מאות שנה, ושתי נוסחאות מצאתי מן הגוילים בהלכה זו, ובשניהם כתוב... ומפני טעות זו שאירעה למקצת הספרים, הורו מקצת גאונים... גם ההוראה הזאת על פי ספריהן, שכתוב בהן... וזו טעות סופרים היא. ומצאתי בגוילים כתוב... אף על פי שהספרים המוגהין כמו שאמרנו, כך ייראה מדין התלמוד. ועוד, דברים של דעת ה'...". עיין שם. היחס בשיטתו של רבנו בין נוסח התלמוד, בין מהלך הדיון בתלמוד ובין דברי דעת, חורג מעניין הקדמה זו.
20. אמנם כטבעו של עולם, גם מהדורה זו אינה נקייה לחלוטין משגיאות, ובמקרים מועטים נשמטו חילופי נוסח מעיני העורכים. ראה למשל: "שארין לך אדם מישראל שלא עבר מעולם על מצות עשה" (הלכות פסולי המוקדשין טו,ד), ואין הערה על התיבה "מעולם"; אף על פי שאין היא מופיעה בכתבי יד תימן, כהערת הרב קאפח על אחר.
- כאן המקום להעיר על התעלמותם החמורה של עורכי המהדורה מתלמידי חכמים שאינם נמנים על בית מדרשם. ראה "ספר המפתח" שבמהדורתם (מפתח הפניות לספרי הפוסקים שדנו בדבריו רבנו ומפרשיו), שבו התעלמו שלא בתום לב מן הראייה קוק זצ"ל ומתלמידי בית מדרשו, דבר שלא נשמע כמוהו, 1. כינויו של הרמב"ם "הנשר הגדול" הוענק לו בשל היקף העניינים הנסקרים ממרום מעופו, ועם זאת מבטו חד עין, המבחין בכל פרטי המציאות. מקורו כנראה בתיאור האמור ביחזקאל (יז,א), התואם את דמותו של הרמב"ם.
2. לפי השערת הרב קאפח (הקדמה למורה הנבוכים, עמ' 21).
3. דברים לג,א. ראה דברי הרמב"ם בפירושו המשנה (אבות ה,ג): "...האדם שנקבצו בו כל המעלות בכללותם, ההגיוניות והמדחיות... זה מעט הוא שיימצא... ואם יימצא הן קוראים אותו 'אדם אלהי', וכך קראתו לשון הקודש 'איש האלהים', ואני אומר שאדם שזה תיאורו ייקרא גם 'מלאך יי'...'". עיין שם.
4. בעניין זה חלקו רבים על הרמב"ם, וביקשו להעמיד כנגדו דעות חלוקות (כדוגמת הראב"ד בהשגותיו). אך אין ספק שהמציאות שראה אותה הרמב"ם כבעייתית, הופכת חמורה יותר ויותר מבחינה זו.
5. דברי ר' שמעון במשנה (שבת יד,ד). וראה בפירושו הרמב"ם על אחר: "והלכה כר' שמעון...".
6. ראה בתפילת "עלינו לשבח": "אלתכן [=לבסס] עולם במלכות שדי", אשר מקורה בברכה שלישית של מוסיף ראש השנה ובתפילת היוכל (סדר התפילה מז), ומשם נעתקה לסיומי כל סדרי התפילות בימינו.
7. ראה הלכות איסורי ביאה (יד,א).
8. ראה בהקדמה לפירוש המשנה (מהדורת קאפח עמ' יח) מה שכתב הרמב"ם על חיבור המשנה, שקשה להבינו משום גדולת דעתו של רבנו הקדוש שחיבר ספר זה לעצמו כפי רוחב דעתו, "לפי שחכמים הראשונים לא היו מחברים אלא בשביל עצמם". אך עיין גם מו"צ (ב,ל): "אין חכם מחבר דבר לעצמו, ללמד את עצמו מה שכבר ידע", והערת הרב קאפח שם.
9. אגרות הרמב"ם (תרגום משולב ממהדורת קאפח עמ' קכה ומהדורת שילת עמ' ש-שא).
10. ראה בהרחבה הקדמת הגר"י קאפח למהדורתו בשער ספר המדע, והרווה צימאונך. אף השו"ע בנוי ומבוסס על הרמב"ם.
11. העיריני עליה הרב שלמה בן אברהם שליט"א.
12. עיין במקורו של הפוסק מגלה כי נושא הפסוק אינו הצדיק כי אם ה', הפועל בעולם ומנהיגו. חכמים בדרשתם הסבו פסוק זה לשונה ההלכות, שהוא הולך בדרכו של ה' (עיין הלכות דעות א,יא-יד); ואכן מטרתו של האדם היא להבין את דרכו של ה' בעולם (הליכות ה' בעולם) ע"פ התורה, ומתוך כך לעצב את חייו (הליכות עולמו של הלומד).
13. תיקון הדעות - במובנו של המושג "דעה" - הוא גם משמעו של המובא ב"מורה הנבוכים" (ג,א): "ודע, כי מעשה העבודות הללו, כקריאת התורה והתפילה ועשיית שאר המצוות, אין תכליתן אלא שתוכשר [הכשרה של הרגל וסיגול, ע"פ הערת המהדיר הגר"י קאפח זצ"ל] בהתעסקות במצוותיו יתעלה מלעסוק בענייני העולם, כאילו התעסקת בו יתעלה, לא בזולתו". והבאתי משפט זה כתואם למה שנכתב ב"משנה תורה", מפני מי שהחפץ הביאו לטעון כי אין למעשי המצוות טעם אלא עצם המעשה, ולא התודעה הנדרשת מהם, ואף גייס לשם כך תרגום ישן.

- ההעלים דברי תורה משיקולים זרים. נהשמטות אלו תוקנו בפרויקט מכון "הלכה ברורה", שהוציאו אף הם מפתח שלם ומקיף של ספרי הפוסקים העוסקים בדברי רבנו לפי סדר ההלכות. פרויקט זה מופיע גם באתר האינטרנט: <http://www.halachabrura.org>. התעלמות זו גובלת באי-אמירת אמת, כגון בהערותם ב'ציונים ומקורות' על ההלכה הראשונה ב"משנה תורה" (הלכות יסודי התורה א,א): "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון", ששם ציינו כי כל (!) מתרגמי פירוש המשנה וספר המצוות של הרמב"ם שנכתבו במקורם בערבית) תרגמו עניין זה בלשון "להאמין" ולא בלשון "לידע", והעלימו לגמרי שיש משלומי אמוני ישראל, גדול מתרגמי הרמב"ם, הגר"י קאפח זצ"ל, שתרגם כלשון רבנו בעברית "לידע".
21. ראה דברי הרמב"ם במו"נ (טו,ב) וקבעם כמרגלית לנגד עיניך: "לפי שכל דבר שהוכח, לא תוסיף אמיתתו ולא יתחזק הנכון שבו בהסקמת כל העולם עליו, ולא תגרע אמיתתו ולא ייחלש הנכון שבו, אם יחלקו כל אנשי הארץ עליו".
22. מורגלא בפומיה דמו"ר הרב אליהו זייני דרך הלצה שגדול הפוסקים היה ממציא הדפוס. ומו"ר הגר"י קאפח כתב שבתמין נעשו ספרי הדפוס כינוי לאדם משובש, עד שאם אומר אדם דברי טעות באיזה נושא שיהיה, מטיחים בפניו: "דפוס שכמוך, לא כך אלא כך...".
23. ראה למשל על בשר חיה בחלב (מאכלות אסורות ט,ד-ג).
24. וכן העירו על כך למכביר. ראה למשל בחילופי הנוסח להלכות גירושין (ז,יא) על נוסח הגט: "מן הראוי לציין שנוסח הגיטין התימניים שבתכאלים קדמוניים אינו זהה לנוסח שבכתבי יד תימן כאן, וזו הוכחה נוספת למידת דייקנותם של כתבי היד התימניים". כן נוסח סידורי תימן הקדומים ("תכאליל") קרוב מאוד לנוסח רבנו, אך גם במקומות שהוא שונה בהם, לא נגעו סופרי תימן בנוסח הרמב"ם.
25. הגר"י קאפח סבר כי כל התשובות לחכמי לונגל מזויפות. כנגדו טען הר"י שילת שהן מקוריות. לשתי הדעות, ראה ספר זיכרון להרב יצחק ניסים (כרך ב, עמי' רלה-רנו).
26. כך לא הערנו על חילופי נוסח בין 'מנה' לבין 'מאה', שמשמעותן זהה אף על פי שמדובר במילים שונות. כאן המקום להעיר שהגדרה של שינויים משמעותיים אינה קלה כלל ועיקר. אף על פי כן ניסינו להכריע על פי אמת המידה שבחרנו, אם הלומד הפשוט עשוי להתעניין בשינוי אם לאו.
27. במקרים מסוימים סטינו מכתבי יד תימן, כשנוכחנו לדעת שדרכו של הרמב"ם שונה ממסורת הקריאה התימנית. לדוגמה, סטינו מן הכתיב התימני "בעל כרהו" בה"א, שכן בכתב יד רבנו במשנה כתוב בכל מקום "בעל כרחו" בחי"ת (ראה למשל סוטה ג,ג), וכן הוא בכל כתבי היד האחרים. דוגמאות נוספות הן
28. רק בענייני ברכות, חילופי הנוסח תכופים יותר, שהרי "כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות - אינו אלא טועה" (הלכות ברכות א,ה; וראה הלכות ק"ש א,ז).
29. באופן כללי חלוקת ההלכות המקורית נוחה וקלה יותר מן החלוקה שבדפוסים (ראה מקרה קיצוני בהלכות תשובה, פרק ט, בו חולק הפרק בדפוסים רק לשתי הלכות). על טעות מהותית בחלוקת ההלכות, ראה לדוגמה בהלכות קידוש החודש (יא,יב) במיקום המילים "השמש והירח".
30. דוגמה לכך בהלכות חמץ ומצה (ה,א), בעניין "חמץ שנתערב בדבר אחר בפסח בין במינו" וכו', שיש ספק שם אם מקום הפסיק לאחר המילה 'אחר' (כדעת הרב קאפח, עיין בדבריו על אחר) או לאחר המילה 'בפסח' (כדעת הרב רבינוביץ' שם). דוגמה נוספת יש בסוף הלכות בית הבחירה (ח,א): "הגיעו אלו ואלו אומרים שלום הכל שלום", שספק אם "הכל שלום" הוא מענה או המשך השאלה.
31. דרכו של רבנו לעתים לפתוח משפט של ציטוט ישיר בשי"ן הזיקה שבימינו משמשת לפתיחת דיבור עקיף. כיון שסוף סוף מדובר בציטוט, הונח גם בזה גרש אחד לפני הציטוט ולאחריו, כגון: "והכושרין אומרים להם ש'בעבודה זו תרבו ותצליחו', ו'עשו כך וכך' ו'אל תעשו כך וכך'" (הלכות עבודה זרה א,ג).
32. ראה התייחסותו של הרמב"ם בפירושו למשנה תרומות א,א "שהעיקר בכל לשון חזור למה שדיברו בו בעלי אותו לשון ונשמע מהם".
33. למחקר מקיף, ראה ת' צורבל, "מסורת הניקוד של הרמב"ם לפי האוטוגרף של פירושו למשנה", הוצאת מאגנס, ירושלים תשס"ד.
34. כתיב זה הוא הכתיב של רבותינו הגאונים, והוא מופיע בכל דבריהם ודברי בני דורם (כפי שהעיר לי מו"ר הרב א"ר זייני). דוגמה בולטת לכך ניתן למצוא בדברי ר' טוביה ב"ר אליעזר, שחי בארץ יוון במאה התשיעית לאלף החמישי, בתקופת הגאונים, במדרשו "לקח טוב", המכונה "פסיקתא זוטרתא", על פסוקי ברכת כהנים (במדבר ו,כ): "וכנגד שלש יו"דין: "יברכך", "יאר", "ישא", כותבין את השם בשלשה יו"דין". ראה על כך זהר בהעלותך (קטא,א), וראה סיכומם של דברים בשדי חמד (מערכת המ"ם, סימן יב, סוף ס"ט).
35. "ורבות עתים אין חז"ל מדייקים להביא את הפסוק ככתבו אלא עניינו ורוחו" (הערת הגר"י קאפח, הלכות נדרים, פ"א הערה ז).